

Морозов А.Г.,
*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри новітньої історії
Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Ніколи не згасне потяг народу України до повномасштабного осмислення великих, складних і трагічних подій 1939–1945 рр. Дискусія щодо їх сутності та оцінки вийшла за межі вузького кола спеціалістів. Це не дивно. Адже одночасно і паралельно відбувалися події прямо протилежного змісту. Чесне, розумне, героїчне нерідко прямо перепліталось з мерзенним, підлим, боягузливим. Цей драматично складний синтез явищ та процесів є однією з найскладніших перепон на шляху до адекватного відтворення історичної істини як наукової і суспільної цінності.

Це тим більш необхідно за умов швидкого переходу від тоталітаризму до демократії. Чи не більшість сучасних авторів, що так чи інакше мають тепер змогу вільно тиражувати свою думку, вирости і сформувались в суспільстві, далекому від плюралізму. Крайнощі в оцінках явищ стали, на жаль, характерною рисою “творчого” методу ряду авторів як правих, так і лівих переконань.

Є немало авторів, які з незбагненною претензією на власну непогрішимість поспішають висловлювати категоричні судження, не маючи на те ні відповідних знань, ні доброї волі. Користуючись демократичними свободами вони нерідко досить суттєво переінакшують історію Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Одним із найяскравіших прикладів цьому стали писання такого собі “Суворова” – В.Резуна. На сьогодні, щоправда з деяким запізненням, його брудний “бізнес-проект” завдяки змістовним глибоко аргументованим роботам Г. Городецького [1], О. Ісаєва [2], Ю. Мухіна [3], В. Гризуна [4], О. Помогайбо [5] показано у всій його непривабливості. Вказані автори ґрунтовно, спираючись саме на глибоке знання деталей, завдяки чому сукупно з усілякими літературними викрутасами, роздмухував свої тираж;, Резун,

показали абсурдність його тверджень. Повертатися до них не варто.

Слід, однак, зазначити, що комерційний успіх В. Резуна в часи, коли, як співалося у модному в середині 1990-х років шлягері, "когда потерял идеал, быстрее копите капитал" не дає спокою його епігонам.

Оскільки можливість спекуляцій на проблемі початку Другої світової війни фактично вичерпана, такі автори як Б. Соколов [6], В. Бешанов [7], певною мірою і О. Лебедінцев [8] з суто комерційним запалом взялися і за перемогу. Тепер читачам пропонують вже сюжети, пов'язані із Курською битвою, форсуванням Дніпра, Корсунь-Шевченківською та Умансько-Ботошанськими оперціями. Лейтмотив добре знайомий.

Читаючи чисельні опуси плодового філолога Б. Соколова з подивом дізнаєшся, наприклад, що не Червона Армія вийшла переможцем в Курській битві (після переможного завершення якої і розпочалось історичне визволення України), а вермахт. До якого сюжету він не звертається, зміст вичерпно характеризується одним добре відомим віршованим рядком В.Висоцького "Все не так, не так ребята".

Читаючи його творіння з подивом ловиш себе на думці – щось дуже знайоме! Потім починаєш розуміти – та це ті самі оди "10 сталінським ударам" тільки із прямо зворотним знаком. Метод фактично той же, що і у В. Резуна. Топлячи за допомогою цифрової акробатики суть проблеми, автор будь-що прагне довести абсурдну тезу, що займаючи максимально підготовлені оборонні рубежі, на літо 1943 р., вже добре обстріляні та споряджені на той час радянські війська в ході Курської битви понесли неспівставно більші втрати, ніж німецькі. Особливо живоописує Б. Соколов начебто мізерні втрати німецьких танкістів і навпаки, величезні радянських у найбільшій танковій битві Другої світової війни під Прохорівкою.

Те, що втрати з обох сторін були великі ніхто не суперечить.

Розпочинаючи Курську битву, Гітлер добре розумів, що він робить свою останню ставку на перемогу. Тому стягнув під Курськ все, що лиш можна було стягнути: кращі з'єднання, найкраще озброєння, кращих командирів. Ніде і ніколи в ході Другої світової війни вермахт не був так добре оснащений і налаштований на перемогу як тут. Це був сильний і рішучий противник. В наказі

фюрера, зачитаному військам рано-вранці 5 липня, прямо говорилося: "Сьогодні Ви починаєте операцію, яка буде вирішальною для долі війни".

Німецько-фашистське командування зробило основну ставку на масоване застосування новітніх зразків бронетанкової техніки танків Т-VI – "тигр", Т-V – "пантера" та надважких самохідних гармат "фердінанд". Це була дійсно грізна зброя на додаток до високої бойової майстерності злагоджених танкових екіпажів та штабів. На певний час німецькі танкісти отримали і якісну перевагу в технічному оснащенні.

Слід прямо сказати, що слава Т-34 як кращого танка Другої світової війни відноситься власне до моделі Т-34/43/85, яка з'явилася лише наприкінці 1943 року. Цей танк мав значно просторішу башту, ніж його попередник та значно потужнішу гармату. Саме ця модель, яку ми, до речі, і бачимо сьогодні на всіх пам'ятниках, увібравши в себе весь досвід попередніх боїв, і стала уособленням вершин радянського танкобудування.

На час же Курської битви основним радянським танком залишався Т-34 зразка 1942 (модифікація заводу № 183), який хоч вже і позбавився деяких вад початкової моделі 1939-го року проти ще ніс в собі немало її недоліків. А вони були досить суттєві.

Довгий же час у нас вважалися просто неприпустимими якісь критичні зауваження на адресу Т-34, але знати правду потрібно. Адже це ніяк не применшує, а навпаки возвеличує героїзм радянських танкістів, які-таки на слабших танках зупинили під Прохорівкою небезпечний ривок 2-го танкового корпусу СС.

Але ось що з цього приводу говорить людина, яку вже ніяк не можна звинуватити у тенденційності, довголітній з 1941 по 1965 рр. нарком, згодом міністр оборонної промисловості, а потім в 1970–1980-х рр., не менш тривалий час міністр оборони СРСР маршал Д. Устинов.

У своїх мемуарах він прямо зазначає, що через конструктивні прорахунки танкістам, зокрема навіднику і заряджаючому доводилося у бою виключно незручно. І як результат "Бойова скорострільність гармати була в 5 разів нижча, ніж то було потрібно" [9, 225]. Я вже нічого не кажу про якість оптики у навідника, яка нічого іншого, крім сміху у німецьких танкістів не викликала. Та плюс фактична відсутність радіозв'язку.

Саме ці "тридцятичетвірки" і кинулись під Прохорівкою на перехват компактній масі новітньої німецької бронетехніки. Сучасні мудрагелі звинувачують тепер радянських танкових командирів, що вони не так як потрібно організували цей бій. Кинули, мовляв, Т-34 в лоб проти непробивної лобової броні "тигрів" та "фердинандів". Як би ж то кожен бій можна було організувати саме так як хочеться того одній стороні, то, власне, і війни не було б. Гладко це робити на папері. Начебто досвідчені німецькі танкові командири, маючи чудовий радіозв'язок, постійну авіарозвідку дивилися навсе склавши руки, і не приймали ніяких контрзаходів.

Радянські танкісти фактично змушені були перехоплювати ворога, який міг вийти на оперативний простір. Бій, однак, командуєчий 5-ю гвардійською танковою армією генерал-полковник П.Ротмістров, вдумливий, всебічно освічений командир, побудував, настільки це було можливо, грамотно. І ніхто його як це знічев'я заявляє Лебедінцев після битви під Прохорівкою з посади командувача танковою армією не знімав. Він і надалі успішно командував своїми гвардійцями, чудово показавши себе під час проведення Корсунь-Шевченківської операції.

Річ в іншому. Довгий час характеризуючи "тигри", "пантери" і, особливо, "фердинанди", радянські автори майже виключно вели мову про їх надтовсту лобову броню, яку не брали 76 мм гармати. Ні танкові, ні дивізійної артилерії. При цьому чомусь мовчали, що німецькі "тигри" і "фердинанди" мали на озброєнні потужну і далекобійну власне унікальну 88 мм напівавтоматичну гармату. Скорострільність 12–15 пострілів хвилину. В поєднанні з чудовою оптикою, просторою, тобто добре прилаштованою для ведення бою баштою, це давало змогу німецьким танкістам вражати Т-34 з дистанції 2000 метрів, тобто вчетверо більшої, ніж то могли робити екіпажі тридцятичетвірок.

Виходячи з прикладу одного цього зустрічного танкового бою, добре подумаймо, перш ніж судити Жукова і Василевського (це теж стало для декого модою), що було б, якби радянські війська не вдалися до тактики обдуманого оборони з метою вибити попередньо основу німецьких танкових військ, що їм і вдалося у кінцевому разі зробити.

Героїчні радянські танкісти, які, незважаючи на недостатню початкову підготовку, набули вже немало бойового досвіду,

разом із артилеристами, піхотинцями, саперами зуміли-таки в ході Курської битви (в широкому розумінні цього слова), за словами генерального інспектора німецьких бронетанкових військ Г. Гудеріана “переломити їм становий хребет”. “Ніколи вже, після Курська – зазначає він, – німецькі танкові сили не змогли відродити свою колишню міць” [10, 431].

Натомість сучасному молодому читачеві підсовують всілякі історичні анекдоти про те, що втрати радянських танкістів в боях на Курській дузі в десятки разів (!) переважали втрати німецьких.

Це, до речі, стосується і авіації. Втративши всякий здоровий глузд, Б.Соколов заявляє, що з 5-го по 10-те липня 1943 р. пілоти люфтваффе збили 1269 радянських літаків, втративши при цьому... 62 своїх [6, 191]. Думається, що коментувати тут нічого.

Крім хіба наявності якогось прямо-таки шизоїдного презирства власного народу. Бо робити сьогодні десятки тисяч бойових танкістів і льотчиків 1943 р. суцільними нездарами це відверте хамство.

На підтвердження своєї, інакше не скажеш як холуйської запопадливості перед битими гітлерівцями, ці автори люблять посилатися на те, що от, мовляв, на полях Курської битви радянським бійцям мало доводилося бачити підбитих німецьких танків. Набагато більше стояло радянських. Це справді так. Проте ніякого протиріччя тут немає.

Річ у тому, що маючи у своєму розпорядженні надзвичайно розвинуту промислову інфраструктуру, німецьке командування, готуючись до війни із Радянським Союзом, достатньо добре розуміло, що велетенські простори майбутнього театру військових дій унеможливлять оперативний ремонт танків на заводах Німеччини, як через їх віддаленість, так і стан залізничної мережі, і вже у 1940 р. придало кожній своїй танковій дивізії потужний польовий танкоремонтний завод. Вони мали також спеціально прилаштовану евакуаційну техніку, завдяки якій негайно евакуювали підбиті танки з поля бою. Оснащений спеціальною лебідкою довгими надміцними тросами німецький евакуатор на основі танка Т-У міг тягти тяжкий “тигр” навіть боком.

На відміну від бідненьких радянських польових майстерень німці мали справжні пересувні танкоремонтні підприємства. Чудово обладнані, з повним набором всіх необхідних агрегатів і запасних частин, завдяки чому могли в короткий час повністю відновити підбитий танк аби лиш корпус уцілів.

Про це, наприклад, прямо писав генерал-полковник Н. Чистяков, який на Курській дузі командував 6-ю гвардійською армією: "Коли бій скінчився, потрібно було підібрати танки (підбиті). Німці вночі свої танки забрали, відремонтували і знову на нас кинули. А я подивився: далеко йти, втратимо людей..." [11,72].

А бити німецьких танкістів, – так били. І добре били. Ось що, наприклад, зафіксував у своєму бойовому журналі командир 503-го важкого танкового батальйону. Його датовано 8 липня 1943 року. 39 "тигрів" почали бойові дії 5 липня. Ще 5 "тигрів" були в бойовий готовності до 6 липня. З 5-го по 8 липня із ладу вийшли 34 "тигри", всі вони потребували ремонту протягом більш, ніж 8 годин (7 були підбиті, 16 підірвалися на мінах і 9 вийшли з ладу по технічним причинам) 2 "тигри" згоріли і були втрачені безповоротно" [2, 284]. Як бачимо, не такі вже були радянські воїни 1943 року безпорадні. Навіть перед самою кращою німецькою бойовою технікою.

Інша річ, що доводилося їм тяжко, оскільки німецькі танкові частини", як ми вже зазначили, на додачу до доброї зброї мали ще і чудову ремонтну базу, яка дозволяла їм у разі втрат не чекати місяцями надходження нових танків із заводів, а тут же на місці негайно усувати на пересувному танкоремонтному заводі навіть самі складні пошкодження. Читаємо вищезитований документ далі. "На 12 годину дня 8 липня 1943 року ситуація була така: 33 "тигри" були знову боєготові, 8 потребували короткого ремонту (менш, ніж 8 днів), 2 потребували тривалого ремонту (більше 8 днів), 2 рахувалися втраченими безповоротно".

Оскільки у радянської сторони матеріально-технічних можливостей для організації серйозного ремонту у польових умовах просто не було, то радянські танки і залишилися стояти на полях битв, чекаючи поки тилові служби, а це можна було зробити лише після відновлення роботи залізниць зможуть відправити їх у глибокий тил (Челябінськ, Свердловськ, Горький) на танкоремонтні заводи.

Звідси і така невтішна картина. Вона витікала із простого факту. Німеччина, Європа в цілому були багаті, СРСР – бідний. Радянський народ напруживши всі сили зміг вирішити найголовніші проблеми створення індустріально-оборонної бази, але зрівнятися із Німеччиною за загальним розвитком промислової інфраструктури безумовно не міг. Це об'єктивна реальність. Така, приміром як

те, що вже з 1902 року у Німеччині у широкому вжитку були електричні плитки і чайники. (Сам я, до речі, читаючи в кінці 50-х років на табличках трофейних німецьких тепловозів, які водили кар'єрні вагони з автоматичним саморозвантаженням, які обслуговували Юрківську ТЕЦ, що тепловози і вагони із саморозвантаженням були випущені в 1905 році ніяк не міг цього зрозуміти. Як то таке можливо?).

Цікаво, що у згаданих вже писаннях, незрозуміле чому непогрішимим джерелом "правди про війну" постали биті гітлерівські генерали. Пішла навіть своєрідна мода апелювати до Манштейна. Його мемуари "Втрачені перемоги", в 1999 році знову перевидані досить широким тиражем, оголошуються мало не критерієм істини.

Необхідність згадати про це виникла у зв'язку з тим, що на них постійно посилаються вказані автори, описуючи битву за Дніпро та намагаючись довести, нібито ніякої суттєвої перемоги в ході Корсунь-Шевченківської операції радянські війська так і не досягли, оскільки героїчні солдати фюрера під мудрим командуванням своїх генералів вийшли із оточення мало не з розгорнутими прапорами.

Втягнувши німецький народ у криваву авантюру, безславно програвши війну, биті німецькі генерали і фельдмаршали заднім числом валять тепер всі невдачі на Гітлера, намагаються будь-що виграти її хоч на папері. Це, до речі, у повній мірі стосується і тих епізодів, у яких Манштейн описує ту ж Курську битву, форсування Дніпра, Корсунь-Шевченківську операцію.

Описуючи хід Курської битви Манштейн буквально через рядок вказує, яких великих успіхів добилися війська під його командуванням, яких великих втрат вони завдали радянській стороні і як то Гітлер буквально вирвав у нього, Манштейна, перемогу, наказавши 17 липня вивести з бою 2-й танковий корпус "СС", а 18-го ще дві танкові дивізії. Як би не цей наказ Гітлера, Манштейн був би у Курську.

Як це однак кореспондується з тим, що тут же, але дещо нижче, повідомляє той же Манштейн, вказуючи, що на кінець боїв під Курськом лише війська його групи "Південь", не кажучи про рядових солдат втратили: 7 командирів дивізій (нагадаємо, що німецька дивізія фактично оперувала проти радянського

корпусу, оскільки чисельно вони були практично рівні), а також 38 командирів полків і 252 командири батальйонів [12, 546].

Далі протягом кількох десятків сторінок фельдмаршал живоописує як зразково було організовано відступ під його керівництвом німецьких військ до Дніпра, як він при цьому буквально диктував радянським військам свою волю.

Далі однак знову зустрічаємося з незрозумілим пасажем. Завдавши таких значних втрат радянській стороні під Курськом, так чудово відступивши за Дніпро, Манштейн тут же скаржить на те, що чисельний склад німецьких з'єднань скоротився в "жахливих розмірах". Наводить при цьому конкретні цифри: "Середній чисельний склад дивізії першого ешелону складає... 1000 чоловік. І лише після отримання обіцяного поповнення склад дивізії досягне 2000 солдат". Нагадаємо, що на цей момент, штатна чисельність німецької дивізії, яку німецька сторона завжди намагалася підтримувати складала... 15 000 чоловік [12, 576].

Ми наводимо це для того, щоб можна було краще оцінити і правдивість повідомлення Манштейна про те, що в ніч із 16 на 17 лютого із Корсунь-Шевченківського котла вийшло 30–32 тис. німецьких солдат і офіцерів [12, 616]. Щоправда, він чомусь делікатно заявляє, що чисельність військ, що вийшли із оточення штаб групи "Південь" узнав лише 28 лютого. При цьому німецькі війська, що сприяли виходу 42-го і 11-го німецьких армійських корпусів із оточення в ході операції по деблокуванню, яка так і не вдалася, що змушений визнати так і Манштейн, зуміли, за його словами знищити 700 радянських танків [12, 614].

Нагадаємо, що на момент початку німецького наступу по деблокуванню "котла" радянська 5-та ТА мала 218 танків і 18 САУ, а 6-та 107 танків і САУ. Всього 343 одиниці. Манштейн же примудрився знищити 700! І так раз–по–раз. Описуючи попередню спробу німецьких 3-го і 26 танкових корпусів відтіснити 1-шу танкову армію Катюкова він без тіні сумніння заявляє про те, що вона також втратила... 700 танків [12, 608].

Виходить, що введена у бій 24 грудня з 600 танками армія Катюкова, провоювавши у безперервному наступі місяць зуміла під час німецького наступу втратити понад 700 машин! А щось же повинно б і залишитися. Адже ж деблокада провалилась. Ні з району с.Лебедина, ні від с.Товмач, ні від станції Єрки звідки поперемінне міняючи напрям головного удару, танкові дивізії

Хубе намагались пробити коридор до оточених, їм це так і не вдалось зробити.

Спробуємо все ж дати об'єктивну оцінку того, що відбулося у ніч з 16 на 17 лютого на засніжених полях біля сіл Почапінці, Верещаки, Хільки.

Насамперед зазначимо, що в оточення попали не 6 дивізій і 1 бригада як зазначає Манштейн, а 9: 112, 88, 82, 72, 167, 168, 57, 332 піхотні дивізії, 213 охоронна дивізія, а також танкова дивізія СС "Вікінг" і мотобригада СС "Валонія". Таким чином загальна чисельність оточених складала 70–80 тис. чоловік. Цифра ця не є завищеною. Вона цілком реальна. Річ у тім, що вказані піхотні і охоронні дивізії у жовтні – грудні 1943 року, перебуваючи на "Дніпровському виступі" фактично не брали активної участі у бойових діях. В ході проведеного у цей час німецьким командуванням переводу піхотних дивізій на нові штати, які передбачали зменшення кількості особового складу з 15–17 тис. до 11 тис. вони були практично доведені до нової штатної чисельності [13, 413].

Для цього, наприклад, у грудні 1943 року у склад 88-ї піхотної дивізії було включено рештки розформованої 323-ї хдивізії. А в склад 168-ї піхотної дивізії, тоді ж у грудні 1943 року були передані рештки 223-ї дивізії [13, 747].

Манштейн стверджує, що всього обидва оточені корпуси нараховували 54 тис. чоловік, а оскільки ряд тилових служб не попав у оточення, то в котлі було не більше 40 тис. чоловік. При цьому 30 тис. вийшли з оточення. Виникає логічне запитання, а де тоді взялися 18 тис. полонених. А тілами, яких солдат були геть всіяні поля у коридорі, по якому йшли німецькі колони в ніч з 16-го на 17-те лютого між селами Хільки, Петровська Гута, Журлинець з одного боку та Комарівка, Почапінці з другого.

Довгий час про це мало писали. Проскакували лише глухі натяки. Але ж саме на цій ділянці на німецькі колони, що витягнулися вздовж широкої долини, не кажучи про стрілецькі, артилерійські, кавалерійські частини із Журжинців у напрямку на Почапінці вдарили 18-й і 20-й танкові корпуси, а із Шендерівки прямо по дорозі відступаючі німецькі колони наздогнав 29-й танковий корпус. Картина, про яку згадують очевидці, була просто страшною.

Слід також зазначити, що якщо погодиться з тим, що пише Манштейн, тобто, що в оточення попало 6 дивізій, і вийшло 30

тис. їх особового складу, тобто в середньому дивізії мали по 5 тис. чоловік, то, вони повинні були б і далі вести активні бойові дії. Згадаймо, що Манштейн вважав за добро, коли на Дніпрі його дивізії будуть поповненні до 2 тис. А тут вже 3-го березня радянські війська розпочали Умансько-Батошанську наступальну операцію. Нагадаємо ще раз, Манштейн твердить, що дізнався про 30–32 тис. військ, що вийшли із оточення 28 лютого.

Назрівала нова криза і всі наявні дивізії потрібні були німецькому командуванню як повітря. А що ж корсунські оточенці. Яку вони беруть участь у спасінні фронту групи армій "Південь", який у березні-квітні 1944 року почав тріщати по всіх напрямках. Спробуємо прослідкувати.

57 піхотна дивізія - в березні 1944 р. розгромлена (с. 742)

72 – " - відомостей немає [ніколи вже не згадується] (с. 743)

82 – " - в травні 1944 розформована (с. 744)

88 – " - в березні 1944 злита з корпусною групою "Б" (с. 744)

167 – " - в лютому 1944 розгромлена (с. 747)

168 – " - відомостей немає [ніколи вже не згадується] (с. 747)

332 – " - в березні 1944 [розформована] (с. 753)

213 ... охоронна дивізія відведена в тил та розформована (с. 761).

А щодо танкової дивізії СС "Вікінг" та мотобригади "Валонія", то їх бойові машини, що вітчизняні дослідники ніколи і не заперечували, зуміли таки пробитись до Лисянки. Але ж тільки танки і гусеничні транспортери. Все інше залишилось.

Це є правда війни, яка з боку радянського народу була війною справедливою, і справді вітчизняною. Такою вона залишилась у пам'яті українського народу. Ніякій ревізії це не підлягає. А тим більш, коли ревізувати беруться люди, які не розуміють елементарної сутності подій.

В історичну науку все сміливіше приходять молодь, яка, на щастя, ніколи не бачила реальної війни. Грунтовний науковий пошук здатний вирватися за межі усталеного, відкрити нові перспективи досліджень. Не слід лише забувати про величезну відповідальність науковця, про масштаби впливу, який він чинить на суспільну свідомість. Тут потрібні абсолютна правдивість, дійсно об'єктивний аналіз та вічна вдячність ветеранам Великої вітчизняної війни за те, що вони врятували світ від страшного нацистського рабства.

1. Городецкий Г. Миф ледокола. - М.: Прогресе-Академия, 1995. - 352 с.
2. Исаев А. Антисуворов. Десять мифов Второй мировой войны. - М.: ЗКСМО, 2005.-416с.
3. Мухин Ю. Асы й пропаганда. Дутые победы Люфтваффе. - М.: ЗКСМО, 2004. - 480 с.
4. Грызун В. Как Виктор Суворов сочинял историю. - М.: Олма-Пресс, 2003. - 608с.
5. Помогайбо А. Псевдоисторик Суворов й загадки Второй мировой войны. -М.:Вече, 2002.-480с.
6. Соколов Б. Тайны Второй мировой. - М.: Вече, 2000. - 480 с.
7. Бешанов В. Танковый погром 1941 г. - М.: АСТ, 2001. - 528 с.
8. Лебединцев А. Отцы - командири. - М.: ЗКСМО, 2004. - 608 с.
9. Устинов Д. Во имя победы. - М.: Воениздат, 1988. - 320 с.
10. Гудериан Г. Воспоминания солдата. - М.: Русич, 1998. - 656 с.
11. Чуев Ф. Полудержавный властелин. - М.: Олма-Пресс, 1988, С.72.
12. Манштейн З. Утерянные победы. - М.: АСТ, 1996. - 896 с.
13. Мюллер - Гиллебрандт. Сухопутная армия Германии. - 1933 - 1945. -М.: ЗКСМО, 2002. - 799 с.